УМОВНЕ СКОРОЧЕННЯ

УЛ XVII – Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [упоряд., приміт. і вступ. стаття В.І. Крекотня; ред. тому О.В. Мишанич]. – К.: Наук. думка, 1987. – 608 с. – (Б-ка укр. літ. дожовт. укр. літ.).

УДК 811.512.19:299.4:001.4

Юзвяк І.П.
(Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ ТА ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ УРУМСЬКОЇ МОВИ

Однією із нових та цікавих галузей сучасної тюркології є дослідження історії, культури та мови урумів-християн, що живуть на узбережжі Азовського моря. Зокрема, вивчення урумістики представлено в Україні працями О. Гаркавця, І. Дриги, І. Пономарьової та турецькими дослідниками Й. Анзеріоглу, А. Ердоганам та іншими. Статтю присвячено вивченню формування та функціонування релігійної термінології урумської мови.

Ключові слова: *урумська мова, релігійні терміни.*

Одной из интересных и новых отраслей современной тюркологии является исследование истории, культуры и языка урум-христиан, которые живут на побережье Азовского моря. В частности, изучение урумистики представляют работы таких учёных, как А. Гаркавец, И. Дрыга, И. Пономарёва и турецких учёных Й. Анзериоглу, А. Эрдоганом и других. Статья посвящена изучению формирования и функционирования религиозной терминологии урумского языка.

Ключевые слова: *урумский язык, религиозные термины.*

The language, history, religion and folklore of Urums have not been researched. Moreover, recently this great and rich cultural heritage was introduced to the academic world by the Ukrainian scholars A. Garkavets, I. Dryga, I. Ponomareva and by Turkish researchers Yonca Anzerioğlu, Altinkaynak Erdoğan and others. Thus, this article deals with the formation and functioning of Urum religious terminology.

Key words: *Urum Turks, Urum language, religious terms.*

Останнім часом як і в українському сходознавстві, так і в тюркології Туреччини дослідження урумської мови займає чільне місце. Чимало науковців вивчає урумістику[1] в багатьох аспектах: лінгвістичному (О. Гаркавець, І. Дрига, С. Муратов, В. Оглух, И.

[1] Тут під урумістикою розуміємо науку, яка комплексно вивчає культуру, етнологію, релігійні особливості урумів та урумську мову.

Корелов, М. Смоліна, В. Баранова, Т. Чернишева, Е. Алтинкайнак), історико-етнографічному (О. Гаркавець, І. Пономарьова, А. Гедьо, В. Оглух, М. Араджіоні, Мустафа Екінджіклі), етнолінгвістичному (В. Баранова, А. Елоєва, Е. Перехвальськая), соціально-культурному (Йонджа Анзерліоглу).

Незважаючи на ці розвідки, існує велика цілина у галузі цієї науки, яку необхідно детально висвітлити. Насамперед нас цікавить коло лінгвістичних проблем та питань урумської мови, які не можна розглядати поза контекстом політичних історичних, релігійних чи етнографічних факторів.

Метою статті є дослідити джерела, особливості формування та етапи становлення релігійної християнської термінології урумської мови.

Актуальність дослідження полягає в тому, що вперше в цій розвідці ми спробуємо висвітлити шляхи, етапи формування та особливості функціонування християнської лексики урумської мови.

Питання релігійної лексики урумської мови розглядає дослідник О. Гаркавець, зазначаючи при цьому джерела релігійної термінології урумів: уривки із Євангелій від Матвія, Луки та Івана, що оповідають про народження Христа – ЦНБ 28:1 –3, 5– 5 зв., та багато інших.

Дослідженню конфесійної термінології урумської мови присвячені розвідки науковця І. Дриги. Так, зокрема, мовознавець аналізує релігійну лексику урумської мови за сакральними текстами та польовими дослідженнями, пропонує тематичну класифікацію релігіонімів та зазначає, що саме "сакрально-богослужбова лексика в літературно-писемному та усному мовленні немусульманських тюркських народів віддзеркалює духовну культуру мовної особистості усього мікросоціуму, які й становлять, по суті, тюркомовні спільноти України" [5: 21-22].

Як зазначалося раніше, питання про етапи формування та становлення релігійної термінології урумської мови не можливо розглядати окремо, а лише в системі історичних та етнічних зв'язків. Тому вважаємо за доцільне навести короткий історико-етнічний коментар.

Сам термін "урум" виникає на території Малої Азії і вже згодом набуває поширення в Криму. Походження пов'язане з терміном "рум". Румами називали мешканців Османської імперії, оскільки ті сповідували християнство і спілкувалися грецькою мовою. Греки, які розмовляли тюркською мовою, набули екзоетноніму *уруми*. Із часом вони й самі себе почали так називати. По суті, назви *урум* і *рум* – ідентичні терміни. Але турецькі дослідники наголошують на тому, що уруми мігрували в Крим з Анатолії в часи існування Візантійської імперії і почали використовувати південний діалект кримськотатарської мови [14: 456]. Проте дослідниця І. С. Пономарьова зазначає, що етнонімом "урум" називали ряд змішаних етнічних груп, які нині проживають у різних регіонах Причорномор'я та Середземномор'я, маючи складну історію, і є вихідцями з малої Азії [9:69].

Щодо функціонування цього терміна існує чимало думок, які, насамперед тісно пов'язані з поглядами вчених на історію урумів, а відтак вони не завжди співпадають і різняться.

Візантійський етап формування релігійної термінології урумської мови.

© *Юзвяк І.П., 2012*

Цікавими є думки науковців щодо історії формування релігійної ідентичності урумів. Дослідниця І. Дрига зазначає, що "перші зв'язки тюрків із християнством виникли, безперечно, як факт міграцій та земельних завоювань (фетіх), проте при прийнятті тюрками цієї релігії відіграли важливу роль такі чинники, як, по-перше, воєнно-політичні виміри тюрксько-візантійських відносин, по-друге, військова солідарність ісламських держав у релігійних завоюваннях, по-третє – візантійська політика об'єднання земель під гаслом християнської пропаганди на догоду державним інтересам Візантії" [5: 216].

Турецький науковець Йонджа Анзерліоглу з посиланням на дослідження В. Кіора вказує, що уруми протягом століть, починаючи з від гунів, булгарів, хазарів, печенігів, та кипчаків жили та живуть на території Дашт-і Кипчак (Deşt-i Kırçak (перськ: قپچاق دشت, *Dašt-i Qipčaq*).[2] Відповідно до досліджень В. Кіора, корені урумів тісно пов'язані з кипчацько-огузькими тюрками. Проте, з іншої сторони, зауважує Йонджа Анзерліоглу, на території Дашт-і Кипчак протягом багатьох століть Римська Католицька Церква та Візантійська православна церква проводили там місіонерську діяльність, внаслідок чого тисячі тюрків, що жили на цій території прийняли християнство [11: 233].

Дослідниця І. Пономарьова зазначає, що у візантійський період своєї історії греки Малої Азії та Криму спілкувалися грецькою мовою. Створення Османської держави привело до мовної асиміляції малоазійських греків і втрати рідної мови, а згодом – до переходу спілкування тюркською мовою. Докримський період їхньої історії майже невідомий – ні одна із версій, які існують не може підкріпитися джерельною базою. [9: 69].

Можемо висловити припущення, що саме в цей період лексичний склад урумської мови починає збагачуватися релігіонімами **грецького походження**. Проте існує думка, що саме грецька мова до середини XVIII століття для тюркського християнського населення, що жило на Балканах, була мовою церкви та релігії. Отож в урумській мові натрапляємо на такі лексеми:

Айасмос – святість *[Г]*[3]; свячена вода *[М]*; *пор*. айазмос. Термін походить від грецького слова *Άγιος,* який означає святий.

Айлос – ангел *НБЄ*; *пор*. айос II, ангелос. Лексема походить від грецького терміна *άγγελος,* що також означає ангел.

Акона – ікона *ВН*, *НБЄ*, *Б*, *К*; *пор*. икона, оикона. Термін походить від грецького слова *εικών,* що означає образ, зображення, статуя.

Анастас – воскресіння *[Кб.]*. Термін походить від грецького *ανάστασις,* що означає пробудження, підняття.

Архийереос – архиєрей, первосвященик. Термін походить від грецького *αρχιερεύς,* який означає правитель, керівник.

Ваптиз – хрещення; ваптиз ана хрещена мати *М*; ваптиз ол – хреститися *[Г*, *Кб.]*; ваптиз эвлад хрещена дитина *М*; ваптиз эт – хрестити *[Г*, *Кб.]*; *пор*. баптизма, вабз, ваптис, лаптиз, федиз, фетиз, фитиз, Фота, фотис, фтиз. Термін походить від релігіоніма *βαπτίζω* – занурювати, омивати, обливати, хрестити.

Деспот – владика, єпископ. Ця релігійна лексема походить від *δεσπότης,* що означає господар, цар, повелитель.

---

[2] Дашт-і Кипчак – "половецький степ", історичний регіон киргизьких степів, від Уралу до Сибіру, басейн Аральського моря та низовину Сайхуна (Сирдар'ї).

[3] Всі скорочення подано за словником О. М. Гаркавця "Урумський словник"

Диакос – дяк *[Г]*. Це слово походить від грецького релігіоніма δ*ιάχονος,* що означає слуга, слуга Божий, диякон.

Иґуменос – ігумен *[Г]*. Термін походить від грецького *ηγούμενος* – той, що попереду.

Иеро – святиня, святилище, храм *[Кб.]*. Цей термін походить від грецького *ιερόν,* що має значення священний, святий.

Кир – отець, священик *[М]*. Цей релігіонім походить від грецького *Κύρ*, що означає Господь.

Клирос – хори (в церкві) *Г*. Цей термін походить від грецького κλήρος, що означає наділ, земля, володіння.

Мартирос – мученик *[Г]*. Ця лексема має грецьке походження *μαρτύρος*, що означає свідок, мученик.

Монахос – ченець *[М]*. Цей термін походить від грецького *μοναχή,* що означає той, що іде одним шляхом.

Папаз – піп, священик; папаз урбасы – ряса. Термін має грецьке походження *παπάς,* що означає папа, священик.

Ставроз/**ставрос** – хрест, хрестик; ставроз йаса- робити хрест (знак хреста), хрестити *СМ*; ставрос ол-/олун- бути розіпнутим на хресті *[Г*/*Кб.]*.

Термін походить грецьке походження *σταυρός,* що має ідентичне значення.

Стэфан – вінець. Релігіонім походить від грецької лексеми *στέφανος*, що має однакове значення.

Теодокос – Богородиця *[Г]*; Панайа Теодокос – пресвята Богородиця *[Г]*. Термін походить від грецького *Θεοτόκος,* що має однакове значення та багато інших.

Османський етап становлення релігійної термінології урумської мови.

Оскільки релігією Османської імперії починаючи із X століття науковці називають назвати іслам, то очевидним є той факт, що під впливом арабської мови, що є священною мовою Корану, в Османську мову проникають арабські лексеми, які власне і формують релігійний пласт турецької мови, тобто є провідним джерелом релігійних запозичень. Треба зазначити, що як і в більшості інших тюркських мов ісламських громад, запозичення з арабської не були результатом прямого (буквального) впливу арабської мови на османську, про що свідчить перська, це як правило, результат фонологічної мутація слів арабського походження. Хоча у сучасній турецькій релігійній лексиці є власне тюркські *(пратюркські)* лексеми: *Tanrı, Yaradan, Çalap, Oğan, Yaratacı, Yaratan* – Господь, Творець; перські *(Hüda – χudā* خدا*.*– Бог, *oruç – rōzak* < *Sogd rōç gün → rūz* روز *– день* – піст, ангел – *feriştah* – firişta – فرشته) гебрайські/арамейські*:* (*Kurban Bayram* – ḳurbān קרבן – ן.– свято Курбан) та та запозичення з інших мов.

Сама назва, Караманлійські християни, за дослідженням Йонджі Анзеріоглу вже відома з XVI століття у працях німецького дослідника Ганса Дерншвама, який здійснює подорож Стамбулом та Анатолією і який вважає, що до Стамбула група православних християн була привезена Султаном I Селімом. За наказом Султана, група християн, яку було привезено має розмовляти лише турецькою мовою. Інший дослідник Місалідіс вважає, історія Караманлійців виникає та має свою продовження, починаючи від періоду Султана Мурат Хана. На думку цього дослідника, працівники та майстри будівельної справи, що прибули з Анатолії до Стамбула були тісно пов'язані з походженням Караманлійців. Проте з іншої сторони, у XV столітті в одному із звітів, що належать до історії

Західної церкви, можна зустріти відомості про християн, котрі розмовляють турецькою мовою. 1437 року у звіті, що був поданий латинською мовою на Верховних Зборах було зазначено, що релігійні діячі, єпископи, верховні єпископи в Анатолії розмовляють, здійснюють молитви, проповідують турецькою мовою. [12:179].

Незважаючи на деякі суперечності, ці факти дають нам підстави говорити про те, що в Османській імперії у XIII – XVIII століттях, караманлійці розмовляли турецькою (урумською) мовою і використовували її в усній традиції релігійної практики. Урумська мова, якою розмовляли уруми-християни, що жили на території Османської імперії, зазнає чималих впливів арабської мови. Зокрема, арабські запозичення проникають в релігійний пласт урумської мови.

Дослідник О. Гаркавець зазначає, що причиною вживання таких термінів стало те, що "для тюркомовних християн Криму та Туреччини, які не розуміли грецької мов, хоча вона й була мовою служіння в церкві, апокрифічні й службові тексти перекладалися на турецьку літературну мову. І, звичайно, застосовувалися для відтворення грецьких термінів турецькі, в тому числі арабського походження, початково пов'язані з поняттями й догматикою ісламу. Їх уживання підтримувалося й панівною навколишньою тюркською народно-розмовною стихією. Тому-то у християн-урумів не виникає жодних асоціацій з ісламом при вживанні таких слів і виразів, як-от: *Аллах* "Бог", *Рабб* "Господь", *Мисмилла* "в ім'я Бога" тощо" [2: 14].

Релігійних термінів **арабського походження** в урумській мові чимало:

Азиз – святий *СМ*, *Б*, *Г-СК*, *[Кб.]*; азиз алла йолуна на шляху святого Бога *СК*; азиз Барйам кўнў – святий Великдень *Г*; азиз Инжиль – святе Євангеліє *[Кб.]*; Азиз Рух/Урух Святий Дух *[Кб.]* /*М*; азиз Эванґелиос святе Євангеліє *[Кб.]*.

Азиз Аллах*, азиз хувет, азиз ölўмсўз, эсирге бизи. Святий Боже, Святий сильний, Святий безсмертний, помилуй нас.* (Окремі аркуші С. Ф. Попова: Святий Боже) [2:365]. Термін походить від арабської лексеми azīz عـزيز, що означає сильний, той, хто править.

Алла – Бог; алла баба – Бог-Отець, Господь Бог.[М.] *Öкўмлетэн мукаддэс ўч сыфатлы* ***Аллах****, эсирге бизи…. Святий Бог в трьох іпостасях, спаси нас.*

(Окремі аркуші С. Ф. Попова: Молитва до Святої Трійці) [1:365]. Термін походить від арабського allāh اللهُ, що означає Бог.

Валидэ – Богоматір, Богородиця *[Г]*. Термін має арабське походження wālida والـدة, що означає мати.

Машалла – вигук подиву, докору – Боже мій, ну що ти, не дай Бог, теж мені *ВН*, *СБ*, *О*; машалла жаныңа осун *Г*, машалла сеэң жанна *СМ*, машалла жанна *К*, машалла сениң эткениңе – Бог з тобою, що ти таке зробив. Термін походить від арабського терміна з ідентичним значенням – māşāallah ما شاءالله.

Намаз – молитва, молебень, служба *[П*, *СЛ]*; намаз йаптырт – замовляти молебень *[П]*; намаз кыл-/хыл – молитися *[СЛ]*. Термін походить від арабського *namāz* نمـاز, що теж означає молитву, щоправда з дещо іншими конотаціями.

Раби – Бог *Г*; раби Боже *Г*; йа рабим – о Боже мій *Г*; мисмилла йа Рабим – Господи Боже мій *[СЛ]* …. ***Рабби,*** *бизим йунахларымызы рахм эйле, эфенди, бенамуслуґумузу аф эйле, азиз, мукаддэс исмин себебиңе зайыфлыґымыза медэт эйле, эксан эйле,* ***Рабби,*** *эксан эйле,* ***Рабби****, эксан эйле,* ***Рабби.*** ….(Окремі аркуші С. Ф. Попова: Молитва до

Святої Трійці) [2:365]. Лексема походить від арабського *rabb* ربّ, що має ідентичне значення з відповідною лексемою в урумській мові.

Український (приазовський) етап формування релігійної ідентичності та релігійної лексики урумів.

Історія переселення урумів з Криму в Азовську губернію складна, не завжди однозначна в поглядах дослідників, адже деякі моменти цієї історії часто не мають під собою наукового підґрунтя.

1778 р був переломним для історії християн Криму і знаменував переселення у Приазовську губернію Російської імперії в межах програми царського уряду щодо якнайшвидшого заселення цієї території. У нашій статті ми не будемо зосереджуватися на причинах та суперечностях цього питання. Єдине, про що варто коротко зазначити про релігійну ситуацію під час переселення. Як йтиметься далі, духовне життя для християн Криму було дуже важливим, як і на території Криму, де вони були у меншості, так і після переселення. З наукової розвідки І. Пономарьової дізнаємося, що навіть після переселення в Азовську губернію тодішньої Російської імперії кримські християни дбають про побудову нових церков, відновлення богослужіння [9:38].

За словами М. Араджіоні, у період середньовічного Криму під впливом навколишнього грецького населення, частина кримських татар перейшла у православ'я; релігійна приналежність мала незрівнянно більше значення для самосвідомості людей, аніж мова чи спільність походження, тому тюркомовні християни почали ототожнювати себе із греками, а не з кримськими татарами, турками або іншими народами, що сповідують іслам. [1:83].

Отож проживання урумів у Приазов'ї після переселення позначилося на багатьох аспектах їхнього життя: релігійному, культурному і насамперед –мовному. Мовою на побутовому рівні для греків-тюркофонів залишалася урумська, що згодом також зазнала впливів російської мови (в контексті історико-політичних подій), проте мовою релігійного та духовного життя продовжувала залишатися грецька з тими арабськими, перськими та іншими запозиченнями, які вона ввібрала за часів Османської імперії. Проте, як відомо, будь-який пласт мови не може залишатися незмінним, тому цікавим є той факт, що релігійна лексика урумської мови починає вбирати запозичення зі **слов'янських мов.** Їх, на відміну, від арабських, перських та грецьких слів мало. Це, як правило, релігіоніми на позначення свят церковно-обрядового календаря: **Покрова** – Покрова Богородиці *П.*, **Петр-Павло барйамы** – свято Петра й Павла *Г.*

Отже, у нашій розвідці ми виділили та проаналізували умовні три етапи та передумови у становленні, формуванні релігійної термінології урумської мови. Ми спробували показати, як тісно формування релігійної лексики урумської мови було наскрізно пов'язано з історичними подіями, в яких перебував народ.

Ця стаття не передбачала детальний генетико-семантичний аналіз усіх релігіонімів урумської мови, а лише поверхнево проаналізувати етапи та компоненти релігійної термінології за матеріалами "Урумського словника" щоб дати змогу побачити загальну картину її становлення.

Перспектива дослідження полягає у детальному генетичному аналізі релігійних лексем урумської мови не лише за словником, а і за матеріалами сакральних текстів (молитовники, Євангеліє), розкрити становлення релігійної системи урумської мови поетапно у невідривному зв'язку з історичними, етнічними та лінгвістичними особливостями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Араджиони М. А. К вопросу об этнолингвистической ситуации в Крыму в XVI – XVIII вв. / М. А. Араджиони // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – 1998. – Вип.2. – С. 70 – 86.

2. Гаркавець О. М. Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки / О. М. Гаркавець. – Алма-Ата: Український культурний центр, 1999.– С. 23-32.

3. Гаркавець. О. М. Урумський словник / О. М. Гаркавець – Алма- Ата: Баур, 2000.– 632 с.

4. Греческо-русский словарь / А. Д. Вейсман. – Санкт-Петербург, 1899. –1370 с.

5. Дрига І. М. Конфесійна термінологія немусульманських тюркських пам'яток гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків / І. М. Дрига // Східний світ. – 2011 – Вип. 3.

6. Дрига І. М. Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні (варіант 3-4) / І. М. Дрига // Вісник Львівського університету. – 2008 – Вип. 45. – С. 215-224.

7. Дрига І. М. Тюркомовні варіанти молитви "Отче наш" у Причорномор'ї/ І. М. Дрига // Східний світ. – 2009 – Вип. 3. – С. 141-142.

8. Николаос Л. Лука. О происхождении народной религиозной и календарной терминологии наречий гагаузов Бессарабии / Лука Л. Николаос. – Кишенев, 2009. – 39 с.

9. Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XIX століття. Історико-етнографічне дослідження / І. С. Пономарьова – К.: Реферат, 2006. – 300 с.

10. Пономарьова І. С. Історія та сучасне функціонування мови греків-тюркофонів/ І. С. Пономарьова // Схід. – 2007- № 2(80) – С. 86-91.

11. Anzerioğlu Y. Karamanlılar, Gagauzlar ve Urumlar arasında tarihî ve sosyo-kültürel bağlar var mıdır? // Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002.– S. 220-240.

12. Anzerioğlu. Y. Tarihi verilerle karamanlı otodoks Türkler // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi / Sayı 51. – S. 171-188.

13. Peter Golden. Religion among the Qipcaqs of Medivial Eurasia. // Central Asiatic Journal. № 42, 1998.

14. Rum // Türk ansiklopedisi. – Cilt XXVII – Ankara, 1978. – S. 456.

15. Sevan Nişanyan. Sözlerin soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü. – Adam Yayinlari, 2001 – 773 s.

16. Yakup Aygil. Hiristiyan Türklerin kısa tarihi. – Istanbul, Ant Yayınları, 1995 – 142 s.